

Suggestions for the Emendation of Some Verses of Shahnameh

**Mohammad Hasan
Jalalian Chaleshtari**

Associate Professor of the Department of
Old Iranian Culture and Languages,
University of Tabriz, Tabriz, Iran;
mh_jalalian@tabrizu.ac.ir

Abstract

Shahnameh, with its numerous manuscripts available, stands as a precious resource in various fields of language, literature, and culture of Iran. Due to its significant importance among other Persian literary works, it demands maximum attention and contemplation to prepare an accurate and highly faithful correction close to the archetype of all existing manuscripts. Given the recent corrections that have paved the way for detailed focus on the nuances of this masterpiece, it is incumbent upon the researchers to contribute their views regarding the intricacies of the tales, verses, hemistiches, and words, thereby facilitating the preparation of a definitive correction. In the first part of this article, within a verse from the reign of Gayumart, the term *niyâz* “beloved and dear” is proposed instead of *be nazd-e* in previous corrections. The second part, section provides a distinct reading and interpretation of a verse from the tale of Siyâvash’s vengeance. The third concerning the tale of the crossing of Kay Khusraw, Giv and Farigis over Oxus, addresses the originality of a challenging reading within a verse of this story and proposes a different interpretation than previously offered. The final part emphasizes a specific kind of past conditional verbs and, through examining the meaning of a verse from the tale of Davâzdah-Rox, presents a more precise interpretation compared to prior readings.

Keywords: Shahnameh, Ferdowsi, Critical Emendation, Manuscript, Lectio Difficilior, Verse, Verb.

Introduction

Shahnameh, as the greatest and most precious surviving legacy of the Persian language, literature, and culture, possesses such significance and authority that it continues to warrant scholarly investigation until a version is achieved that most closely approximates Ferdowsi’s original composition—or, more precisely, the archetypal manuscript underlying all extant copies. In this process, even the minutest details must not be overlooked. A crucial point in addressing various topics within *Shahnameh* is that any subject under consideration should be examined with the utmost precision and discernment, taking into account all possible dimensions of the issue. Generalized assertions or conclusions lacking the necessary scholarly caution must be avoided, so that any established interpretation may serve either as a definitive contribution to future critical editions or, at the very least, provide editors with the full range of possibilities for renewed investigation.

Adopting this perspective, the present study focuses on four verses drawn from the narratives of Gayumart’s reign, the vengeance for Siyâvash, the crossing of the Oxus by Kay Khusraw and Giv, and the battle of the Davâzdah Rox. For each of these

passages, an effort has been made to propose a reading and interpretation most consistent with the principles of critical textual editing.

Methodology

Such research is fundamentally grounded in the text itself, regarded as the primary source, together with its manuscripts. This means that, in addition to collating and evaluating the variant readings preserved in the extant copies of the work and assessing the degree of reliability of each—based on both numerical support and the relative authority of the manuscripts—the study also draws upon the linguistic capacities of the text (grammatical and stylistic), the recurrence of themes within it, and parallels in other works that contain the subject under discussion.

The process begins with an examination and comparison of the passage in question—whether a verse, hemistich, phrase, or word—across the different manuscript traditions, in order to determine the forms in which it has been transmitted. Next, the number of authoritative manuscripts supporting each variant is identified. Following this, principles such as the “*Lectio difficilior potior*” and the criterion of “*Utrum in alterum abiturum erat*” are employed as effective measures to assist in establishing the most accurate form of the text.

Research Background

Since all four cases examined in this article pertain to verses from *Shahnameh*, the principal sources consulted are both the earlier and more recent critical editions of the epic (Mohl, Moscow, Khâleghi-Motlagh, Kazzâzi, Jeyhuni, and Behfar), as well as the manuscripts of *Shahnameh* themselves—whether those whose readings Khâleghi-Motlagh has recorded in the footnotes of his edition, or those not utilized by him. Given that no independent study has been devoted specifically to the passages under discussion, the manner in which each has been recorded in the aforementioned editions, together with the interpretations and explanatory notes offered by the editors, has been presented under each case.

Niyâz

The word *niyâz*, in the sense of “beloved” or “dear one,” occurs several times in *Shahnameh*. In a verse from the story of Gayumart’s reign, the existing editions record the phrase *be nazd-e niyâ* “in the presence of the grandfather” in a line that depicts the

emotional bond between grandfather and grandson. However, the reading *niyâz-e niyâ* “the beloved of the grandfather” is attested as a variant in some manuscripts. The evidence and arguments presented in this article demonstrate that, both because of the relative difficulty of the form *niyâz-e niyâ* and because of Ferdowsi’s evident preference for employing *niyâz* in contexts of emotional relationships elsewhere in *Shahnameh*, the reading *niyâz* should be adopted in place of *be nazd*.

Nabinad or Bebandad or Nabandad?

In a verse from the story of Siyâvash’s vengeance, Rostam declares that he will spare no sacrifice in avenging Siyâvash’s blood. One hemistich in this section is transmitted as *nabînad do chashmam magar gard-e razm* “my eyes shall see nothing but the dust of battle” in all manuscripts except the Florence codex. The interpretation offered by editors based on the reading *nabînad* diminishes the hyperbolic emotional force of Rostam’s words, rendering the line unexpectedly weak and trivial within the context of his speech.

By adopting instead the Florence manuscript’s reading *nabandad*, the meaning of the hemistich becomes: “Sleep and repose shall never hinder the pursuit of Siyâvash’s vengeance; rather, only the dust of the battlefield shall close my eyes.” This reading not only preserves the intensity of Rostam’s vow but also aligns with the rhetorical exaggeration characteristic of his speech.

Parastâr o gar bar sar-ash tâj mâh

In the episode of Giv’s journey to Turan to bring Kay Khusraw and Farigis to Iran, when the three arrive at the banks of the Oxus and request a boat from the mariner, the latter demands one of four things from Giv: his armor, his black steed, or “the servant, or *bar sar-ash tâj mâh*.” Regarding the last two items, there is no consensus among the manuscripts or editors, and uncertainty arises as to who is meant by *servant* and to whom the phrase *bar sar-ash tâj mâh* refers.

The contextual evidence indicates that *parastâr* should be understood as referring to Farigis, while the final phrase points to Kay Khusraw. The arguments advanced in the article demonstrate that the expression *bar sar-ash tâj mâh* signifies “the moon who bears a crown upon his head,” with *mâh* here denoting Kay Khusraw himself.

Nâz and Two Conditional Past Verbs

This section concerns a verse from the episode of Gostaham's pursuit of Lahhāk and Farshidvard in the story of the Battle of Davāzdah Rox. The verse, which has been transmitted with textual variations across existing editions, appears in Khâleghi-Motlagh's edition as follows:

"Gar ū ranj bar nâẓ nagẓinadi / setâyesb bar-in gune key binadi."

In other editions, the word *nâẓ* is replaced with *mehr*. In this article, however, it is argued that the correct reading should remain *nâẓ*, with the meaning of "ease and comfort." Regarding the verbs in the verse, other textual evidence from *Shahnameh* indicates that they should be understood as conditional past forms in the third person singular, marked by the additional *-ī* ending.

Conclusion

In light of the explanations provided for each of the four cases discussed above, the following readings are ultimately proposed:

- **First case:** *niyâẓ-e niyâ yâdgâr-e pedar / niyâ parvaride mar u râ be bar* (The beloved of the grandfather, the memorial of the father / The grandfather raised him at his side)
- **Second case:** *nabandad do chashmam magar gard-e razm / harâm ast bar jân-e man jâm-e bazm* "My eyes shall never be closed except by the dust of battle / The cup of feasting is forbidden to my soul." This reading both conveys the semantic coherence of the two hemistiches and represents the more difficult variant, while also preserving the rhetorical elegance and hyperbolic force of the passage.
- **Third case:** *zereh khâham az to, gar asb-e siyâh / parastâr, agar bar sar-ash tâj mâh* "I will take armor from you, or the black steed / The attendant, or the moon who wears a crown upon his head." Here, the difficult reading adopted by Khâleghi-Motlagh is retained, though interpreted differently: *parastâr* refers to Farigis, while *mâh* designates Kay Khusraw and *bar sar-ash tâj* as the epithet for *mâh*.
- **Fourth case:** *gar u ranj bar nâẓ nagẓidiyi / setâyesb bar-in gune kay didiyi?* "If he did not choose hardship over ease / How could he have seen such praise?" This reading combines Khâleghi-Motlagh's and Jeyhuni's edition, preserving the more difficult form *nâẓ* in place of *mehr*, while also maintaining the correct conditional past verb forms, consistent with Ferdowsi's usage.

پیشنادهایی در تصحیح چند بیت از چند داستان شاهنامه

محمدحسن جلالیان

دانشیار گروه فرهنگ و زبانهای باستانی دانشگاه تبریز، تبریز، ایران،

چالشتری*

چکیده:

شاهنامه با دست‌نویس‌های فراوانی که از آن در دست است، منبعی گرانبها در زمینه‌های گوناگون زبان و ادب و فرهنگ ایران است. این اثر به لحاظ اهمیت چشم‌گیری که در میان سایر آثار زبان فارسی دارد، درخور حد اکثر توجه و تعمق در راستای فراهم آوردن تصحیحی دقیق و هر چه نزدیک‌تر به کهن نسخه مادر همه نسخه‌های باقی‌مانده از آن است. از آنجا که تصحیح‌های انجام‌شده اخیر راه را برای تمرکز و دقت در جزء جزء این اثر گشوده‌اند، بر پژوهندگان این اثر فرض است که با ارائه نظرات خود در خصوص جزئیات داستانها و ابیات و مصرعها و لغات، راه را برای تهیه تصحیح نهایی آن فراهم کنند. در بخش نخست این نوشتار، در بیتی از پادشاهی گیومرت، واژه نیاز به معنای «محبوب و عزیز» به جای به نزد در تصحیح‌های پیشین نشانده شده است. در بخش دوم، به ارائه خوانش و برداشتی متفاوت از بیتی از داستان کین‌خواهی سیاوش پرداخته شده است. در بخش سوم، که مربوط به داستان گذر کردن کیخسرو و گیو و فریگیس از جیحون است، به مسأله اصالت قرائتی دشوار در بیتی از این داستان پرداخته شده و برداشتی متفاوت از آنچه پیش‌تر ارائه شده، پیشنهاد گردیده است و در بخش پایانی، با انگشت نهادن بر گونه خاصی از افعال ماضی شرطی و نیز تمرکز بر معنای بیتی از داستان دوازده رخ، خوانش و معنایی دقیق‌تر از نظرات پیشین برای آن مطرح گردیده است.

کلیدواژه‌ها: شاهنامه، فردوسی، تصحیح انتقادی، دست‌نویس، ضبط دشوار، مصراع، فعل.

مقدمه:

شاهنامه بزرگترین و گرانبهارترین میراث بازمانده از زبان و ادب و فرهنگ ایران است و وجود دست‌نویس‌های فراوان از این اثر، نشانه درک ایرانیان از اهمیت این شاهکار ادب فارسی در حفظ و پاسداشت هویت و وحدت ملی و عشق و علاقه آنان به تاریخ ملی و داستان‌های دلکش آن است. شاهنامه از این میزان اهمیت و اعتبار برخوردار است که تا رسیدن به صورتی با حداکثر نزدیکی به سروده فردوسی یا، به بیان بهتر، کهن دست‌نویس مادر همه دست‌نویس‌های موجود، همچنان مورد پژوهش و تحقیق قرار گیرد و حتی از ریزترین جزئیات آن چشم‌پوشی نشود. در دوره معاصر، پس از نخستین گامی که ترنر مکان در ارائه تصحیح شاهنامه برداشت، بازار تصحیح این اثر روزبه‌روز گرم‌تر شد و امروزه چندین تصحیح از آن در دست علاقه‌مندان و پژوهشگران حوزه‌های مختلف زبانی، ادبی، تاریخی و اسطوره‌شناختی و هنرشناسی و... است. جدی‌ترین و سرنوشت‌سازترین تلاشی که در این راه صورت گرفت، تصحیح خالقی مطلق است که علاوه بر ارائه تصحیح علمی - انتقادی، ضبط معتبرترین دست‌نویس‌ها را نیز در اختیار خوانندگان قرار داد و این راهی شد که امروز پژوهندگان با استفاده از این ضبط‌ها و نیز با مراجعه به برخی نسخی که پس از آن به صورت افست منتشر شدند، و با مقایسه با سایر تصحیح‌های موجود، به مطالعه و دقت در خوانش‌های این تصحیح پرداخته و در پالودن هر چه بیشتر داستان‌ها و ابیات و لغات آن گام بردارند. این کوشش‌های مبارک که، خود، وام‌دار تصحیحات پیشین، به‌ویژه تصحیح خالقی مطلق - اند، خود، ابزاری ضروری و کارآمد برای تصحیح نهایی شاهنامه خواهند بود و مصحح یا مصححانی که از این پس، اقدام به تصحیح مجدد شاهنامه می‌ورزند، مستغنی از حاصل این تلاش‌ها نخواهند بود. نکته‌ای که در این گونه آثار باید بدان توجه کرد، این است که مطلبی که بدان پرداخته می‌شود، با حداکثر دقت و تیزبینی و با در نظر گرفتن تمامی زوایای موضوع، مورد واکاوی قرار گیرد و از طرح و ارائه نظرات کلی و به دور از احتیاط لازم علمی پرهیز شود تا نظری که در آنها به اثبات می‌رسد، بتواند به عنوان نظر نهایی در تصحیح یا تصحیحات آینده به کار آید و یا دست کم تمامی امکانات تحقیق مجدد را در اختیار مصحح قرار دهد. با این رویکرد، در این نوشتار، به چهار بیت از داستان‌های پادشاهی گیومرت، کین‌خواهی سیاوش، گذشتن کیخسرو و گیو از جیحون و جنگ دوازده رخ پرداخته شده است و کوشش شده تا برای هر یک خوانش و معنایی که با قواعد تصحیح انتقادی سازگاری بیشتری دارد، ارائه گردد.

پیشینه پژوهش:

از آنجا که هر چهار موردی که در مقاله بدانها پرداخته شده، مربوط به ابیاتی از بخش‌های مختلف شاهنامه هستند، مهم‌ترین منابع مورد استفاده، تصحیح‌های قدیم و جدید شاهنامه (مل، مسکو، خالقی مطلق، کزازی، جیحونی و بهفر) و علاوه بر آن، دست‌نویس‌های شاهنامه - چه آنها که خالقی مطلق در پانوشت تصحیح خود ضبط‌های آنها را ذکر کرده و چه آنها که

مورد استفاده ایشان نبوده - هستند. بدین دلیل که در مورد موضوعات مورد بحث این نوشتار، اثر مستقلاً نگاشته نشده است، نحوه ثبت هر یک در تصحیح‌های نامبرده و برداشت‌ها و توضیحات مصححان در خصوص آنها، جداگانه، در ذیل هر یک مطرح شده است.

روش پژوهش:

چنین پژوهش‌هایی اساساً مبتنی بر خود متن، به عنوان نخستین ابزار و دست‌نویس‌های آنها است؛ بدین معنی که علاوه بر مقایسه و سنجش ضبط‌های نسخه‌های موجود از آن اثر و برآورد میزان اعتبار هر یک، به لحاظ میزان برخورداری از پشتوانه عددی و اعتبار نسخه‌ها، از ظرفیت‌های زبانی (دستوری و سبکی) اثر و مسأله تکرار موضوعات در آن، یا سایر آثاری که حاوی موضوع مورد بحث هستند، بهره گرفته می‌شود. ابتدا موضوع مورد بحث (بیت، مصرع، عبارت و یا واژه) به لحاظ اینکه در تصحیحات و نسخه‌های متفاوت اثر به چه صورت‌هایی ضبط شده، مورد بررسی و مقایسه قرار می‌گیرد و سپس، این که از نظر شمار چه تعداد از نسخه‌های معتبر از ضبط‌ها پشتیبانی می‌کنند، مشخص می‌گردد. هر چند پشتوانه عددی نسخ معتبر از یک ضبط می‌تواند حائز اهمیت باشد، این نکته همیشه تعیین‌کننده صحت آن ضبط نیست؛ زیرا ممکن است در یک نسخه مادر یک شاخه از نسخ، تصحیفی رخ داده باشد و این صورت تحریف‌شده به همه نسخه‌های منشعب از آن تسری یافته باشد. در اینجا موازین تصحیح انتقادی می‌توانند راهگشا باشند. قواعدی همچون «ارجحیت ضبط دشوار»^۱ و «کدام صورت به دیگری تبدیل شده است»^۲ جزء مهم‌ترین این موازین اند. نخستین از این دو حاکی از این است که ضبطی که به لحاظ واژگانی، دستوری و مفهومی نسبت به سایر ضبط‌ها دشوارتر و دارای پیچیدگی بیشتر است، احتمالاً تراویده قلم نویسنده اصلی متن است و دیگری مبتنی بر این است که چه فرایندهای (نگارشی، استدلالی و برداشتی و ...) ممکن است سبب تبدیل یک ضبط به ضبط یا ضبط‌های دیگر شده باشد و بر اساس این فرایندها، کدام صورت به صورتهای دیگر گشتگی یافته است. در هر چهار بخش این نوشتار کوشش شده است تا صحت هر مورد پیشنهادی بر اساس این موازین سنجیده شود.

یافته‌ها

۱. نیاز

معنای «گرامی، عزیز و محبوب» واژه‌های نیاز و نیازی بر کسی از اهل ادب پوشیده نیست و این دو صورت در شاهنامه چند باری به کار رفته‌اند (۱۳۸۶: ۱/۱۲۱/۵۱۶ و ۵۱۷، ۳/۸۷/۹۹۴، ۳/۱۰۸/۵۵ و احتمالاً ۶/۱۲۳/۱۸۲۵). از این میان، دو مورد

1. Lectio difficilior potior

2. Utrum in alterum abiturum erat

نخست که مربوط به داستان کشته شدن ایرج‌اند، در برخی از دست‌نویس‌ها تصحیف شده‌اند و مورد آخر، که در واقعهٔ مرگ اسکندر آمده^۳، در همهٔ نسخه‌های مورد استفادهٔ خالقی مطلق و نیز سعدلو و سن‌ژوزف به صورت «دلاور» آمده و او بر اساس صورت بیاری نسخهٔ لیدن، آن را به شکل نیازی تصحیح قیاسی کرده است. در پادشاهی گیومرت، پس از کشته شدن سیامک و سوگواری یک‌سالهٔ گیومرت بر او، سخن به اینجا می‌رسد که سیامک را پسری بوده است:

سیامک خجسته یکی پور داشت	که نزد نیا جای دستور داشت
گرانمایه را نام هوشنگ بود	تو گفتی همه هوش و فرهنگ بود
بنزد/ به نزد نیا یادگار پدر	نیا پروریده مر او را به بر

(۱۳۸۶: ۱/۲۴-۵۰؛ ۱۳۹۳: ۱/۱۳۱-۵۵)

جز چهار نسخهٔ و، آ، ل^۲ و سعدلو که در آغاز بیت سوم نیاز را دارند، مابقی به نزد دارند. آنچه در نسخهٔ سن‌ژوزف بر این بیت گذشته دیدنی است: در متن به قلم اصلی چنین آمده است: نیاز نیا بُد نگار پدر و در زیر آن به قلمی متفاوت نیاز با خطی در زیر مشخص شده و در کنار خط معنای آن به صورت/ احتیاج نوشته شده و با این برداشت از این واژه، اقدام به اصلاح مصرع شده است: بنزد نیا یادگار پدر و جالب اینکه بعد از بنزد ابتدا واژه‌ای که معلوم نیست پسر است یا پدر نوشته و آن را خط زده است. مُل (۱۳۵۳: ۱/۱۷)، مسکو (۱۹۶۰: ۱/۳۱)، کزازی (۳۱/۱)، جیحونی (۱۳۸۰: ۱/۲۱) و بهفر (۱۱۵/۱) همگی به نزد را در متن نشانده‌اند. هرچند نیاز نسبت به به نزد پشتوانهٔ چشم‌گیر عددی نسخه‌ها را ندارد، به دلایلی که در ادامه خواهد آمد، ضرورت است که میزان برتری یکی بر دیگری سنجیده شود. نخست اینکه در میان این چهار نسخه، ل^۲، چنان که خالقی در وصف آن آورده (۱۳۹۰: ۱۵۰-۱۵۱)، جزء نسخه‌های نسبتاً معتبر شاهنامه به شمار می‌آید و سعدلو و سن‌ژوزف نیز در میان معتبرترین نسخ موجود شاهنامه‌اند. ددیگر اینکه نیاز، به لحاظ دشواری، قابل مقایسه با به نزد نیست و این صورت است که می‌تواند به دیگری بدل شده باشد و نه برعکس. سدیگر اینکه نزد نیا در دو بیت پیشتر از این نیز آمده است و ممکن است از آنجا به بیت مورد نظر ما رسوخ کرده باشد. چهارم اینکه در حالی که در دو بیت پیشتر نزد نیا آمده، تکرار آن نه فقط لطف و ملاحظتی ندارد که قبح و کراهتی به بیت تحمیل می‌کند. حتی اگر پیشتر هم نیامده بود، چه ضرورتی داشت که فردوسی بگوید «هوشنگ یادگار سیامک به نزد گیومرت بود»؟ از یک دیدگاه، مگر قرار است پس از کشته شدن چنان عزیز فرزندی، پسر او به نزد که به یادگار باشد؟ یا با رویکردی دیگر، مگر هوشنگ یادگاری از پدرش تنها برای گیومرت بوده است؟ مگر این یادگار برای مادر و سایر خویشان و به عنوان پادشاهی توانا، یادگاری برای جهانیان نبوده است؟ پنجم اینکه در ابیاتی که امروزه در آنها نسبت به نیاز و نیازی اطمینان داریم، فردوسی دقیقاً آنها را در چنین روابط خانوادگی پدر و فرزندی و یا برادری به کار برده است: برای ایرج نسبت به فریدون (۱۳۸۶: ۱/۱۲۱-۵۱۷ و ۵۱۸)،

۳. سر تنگ تابوت کردند سخت / شد آن شاخ‌گستر نیازی درخت

ریونیز نسبت به پدرش کی کاوس (همان: ۵۵/۱۰۸/۳) و نیز هم او نسبت به برادرش فریبرز (همان: ۹۹۴/۸۷/۳) ۴. از این رو بسیار محتمل است که در اینجا نیز که فضای داستان کاملاً آکنده از احساسات پدر و فرزند و نوه است، فردوسی از این واژه با بار معنایی فوق‌احساسی بهره گرفته باشد. در بیت سپسین نیز شدت علاقه گیومرت به این نوه که یادگار فرزند کشته‌شده‌اش بوده، صراحتاً اشاره شده است:

نیایش به جای پسر داشتی جزو بر کسی چشم نگماشتی

و آیا روا نیست که در حالی که نیا پروریده مرا و را به بر، که نشان‌دهنده مهر و علاقه بسیار این نیا به نوه است، در مورد او نیاز نیا گفته شود؟ ششم اینکه نشانیدن نیاز به جای به نزد یکی از شاهکارهای واج‌آرایی سرشار از احساس از طریق صامت-های نرم «ن» و «ی» ایجاد می‌گردد: نیاز، نیا، یادگار و نیا. فردوسی در جایی دیگر نیز، علاقه خویش را به جناس نیا و نیاز (البته در معنای معمول آن) نشان داده است:

پیاده شد و برد پیشش نماز به دیدار او بُد نیا را نیاز

(۶۸۳/۴۶۸/۲: ۱۳۸۶)

آخرین و نه البته کم‌اهمیت‌ترین دلیل این است که فردوسی در موردی دیگر از مواردی که نیاز را به کار برده (۹۹۴/۸۷/۳)، در ساخت مصرع حاوی آن، از فرمول «نیاز x + واو عطف + z - y» (نیاز فریبرز و جان پدر) استفاده کرده است که عیناً منطبق با ساختار به کاررفته در این مصرع است و یا در مورد دیگر (۵۵/۱۰۸/۳) با مکتبی در میان مصرع، پس از نیاز x ساختاری شبیه به همین مصرع را ایجاد کرده است (نیاز پدر، خسرو ماه‌روی).

دلیل اینکه چرا به جای نیاز کاتبان به نزد را نشانده‌اند و نه واژه‌ای دیگر را، می‌تواند تبعیت از سابقه ذهنی و اتکاء به حافظه بوده باشد. فردوسی در دو جای دیگر در عبارتهایی تا حدی تکراری یادگار را با به نزد ... همراه آورده است. نخستین از این دو، در داستان زال است. پس از اینکه پدرش، سام نریمان، او را از البرز کوه باز گرداند، او را به بزرگان سپرد و خود راهی جنگ گرساران و مازندران شد. او به بزرگان چنین سفارش کرد که:

بدانید کین زینهار من ست بنزد شما یادگار من ست

(۲۳۱/۱۸۸/۱: ۱۳۸۶)

دومین مورد، در پایان پادشاهی کیخسرو است که او در مورد گیو گودرز به ایرانیان این گونه سفارش می‌کند که:

بدانید کو یادگار منست بنزد شما زینهار منست

(۲۸۹۶/۳۵۶/۴: ۱۳۸۶)

۴. ولف تنها معنای معمول و شناخته‌شده واژه نیاز را در برابر آن نهاده و نیازی را در بیت کنون خواه تاجش ده و خواه تخت / شد آن شاخ‌گستر نیازی درخت که مُل به جای آن کیانی ثبت کرده بوده، بر اساس تصحیح مکن با تنها همین شاهد مدخل کرده و معنای «نیازمند» (bedürftig) را برای آن در نظر گرفته است. (۱۹۶۵: ۸۲۹).

ممکن است ادعا شود که فردوسی در بیت مورد بحث حاضر نیز همین ساختار تکراری این دو داستان را به کار برده، و این دو، خود، شواهدی برای صحت به نبرد در این بیت هستند. علاوه بر دلایلی که در بالا در ارجحیت نیاز بر به نبرد ذکر شد، باید به این نکته توجه کرد که فضای حاکم در این دو مورد اخیر با آنچه در بیت مورد بحث می گذرد، تفاوت اساسی دارد. در این دو بیت، گوینده (سام و کیخسرو) برای جلب حمایت و پشتیبانی از کسی (زال و گیو)، او را به نبرد مخاطبان خود یادگار می نهد و با آوردن به نبرد شما ضرورت پاسداشت و یا تبعیت از او را به آنها گوشزد می کند. این در حالی است که در بیت داستان گیومرت، خبری از چنین سپردن و جلب حمایتی نیست و هوشنگ یادگاری عزیز از فرزند از دست رفته است و اینکه او یادگار پدر مقتولش است، قطعاً ضرورتی را برای اینکه به که سپرده شده است، ایجاب نمی کند.

با این توضیحات می توان با اطمینان، صورت صحیح بیت را به شکل زیر در متن نشانند:

نیاز نیا یادگار پدر نیا پروریده مر او را به بر

۲. نیند یا بیند یا نیندد؟

در آغاز داستان کین سیاوش، چون خبر کشته شدن سیاوش به تهمتن می رسد، پس از یک هفته سوگواری در زابل، روی به دربار کاووس می نهد و پس از رسیدن بدانجا و نکوهیدن کاووس و کشتن سودابه، و سوگواری مجدد یک هفته ای، به هشتم نبرد نای رویین و کوس و راهی جنگ با توران می شود. در آغاز با سخنانی سوزناک که جزو تأثیرگذارترین صحنه های سوگ شاهنامه است، عزم خود را برای گرفتن کین سیاوش به پهلوانان و سپاهیان بیان می دارد و آنان را برای این نبرد بر می انگیزد. به دلیل اینکه ابیات حاوی این سخنان در ارتباط با یکدیگرند و اتخاذ تصمیم در مورد آنها موقوف به در پیش چشم داشتن همه آنهاست، به جز سه بیت، ناگزیر از نقل سایر ابیات هستیم:

۶۸	بدیشان چنین گفت رستم که من	برین کین نهادم دل و جان و تن
۷۲	برین کینه تا در جهان زنده ام	به درد سیاوش دل آگنده ام
۷۳	بر آن تشت زرین کجا خون اوی	فرو ریخت ناکار دیده گروی
۷۴	بمالید خواهم همی روی و چشم	مگر بر دلم کم شود درد و خشم
۷۵	وگر همچانم برد بسته چنگ	نهادن ^۵ به گردن یکی پالهنک
۷۶	به خاک افکند خوار چون گوسپند	دو دستم بیند به خم کمند
۷۷	وگر نه من و گرز و شمشیر تیز	بر انگیزم اندر جهان رستخیز
۷۸	نیند دو چشمم مگر گورد رزم	حرامست بر جان من جام بزم

(۱۳۸۶: ۴/۲-۷۸/۳۸۳-۶۸؛ ۱۳۹۳: ۴۰۵/۱-۶۷/۴۰۶-۷۷)

۵. شاید صورت ساده تر نهاده که اغلب نسخه ها آن را پشتیبانی می کنند، بر این صورت مرجح باشد. این نکته نیازمند تحقیقی جداگانه است.

موضوع بحث این بخش، نخستین واژه از آخرین بیت از ابیات بالاست. به جز نسخه فلورانس که این واژه را به صورت **بندد** نگاهشته، تمامی نسخه‌های دیگر، آن را به صورت **نبیند** یا **نه بیند** ثبت کرده‌اند. تنها نسخه پاریس مورخ ۸۴۴ نه بیند دارد که مَل هم همین صورت را در متن خود جای داده است (۱۳۵۳: ۷۸/۲۲۰/۲). شاهنامه تصحیح مسکو (۱۹۶۵: ۱۷۳/۳)، جیحونی (۱۳۸۰: ۴۶۹/۱) و بهفر (۱۴۰۲: ۲۴/۷) **نبیند** را برگزیده‌اند. بنداری این بخش را مختصر کرده و بخش مربوط به ابیات بالا را چنین ترجمه کرده است: «فانی قد وطنت نفسی علی ان أتوغل بلاد أفراسیاب، و أجعل نفسی وقفا علی الحرب حتی آخذ بثار سیاوخش أو أقتل کما قتل» (بنداری ۱۹۳۲: ۱۸۷). از این ترجمه، دریافت نحوه برداشت مترجم از بیت پایانی ناممکن است. خالقی مطلق توضیحی در خصوص علت کنار نهادن ضبط فلورانس و یا معنای بیت نداده است. بهفر بیت را چنین شرح کرده است: «جز خاک میدان نبرد بر هر چیز دیگری چشم فرو خواهم بست؛ [از این پس لذت و سرمستی] می‌گساری و بزم بر جان من حرام است» (همانجا). کزازی از این میان، واژه را به صورت **ببندد** ضبط کرده (۱۳۹۰: ۲۵۸۹/۱۱۷/۳) و در شرح این بیت و بیت پیش از آن چنین آورده که «رستم می‌گوید: [از این پس، من همواره با گرز و شمشیر خواهم بود و هنگامه‌ای شگرف در جهان بر خواهم انگیخت، مگر آنکه در جنگ کشته شوم و چشم از جهان فرو بندم]» و در ادامه چنین آورده که «رستم می‌گوید که تا کین سیاوش را نستاند آرام نخواهد گرفت، مگر آنکه گروهی زره او را نیز دست فرو بندد و مانند گوسپند سر ببرد» (همان ۵۱۴). او در مورد **ببندد** فلورانس چنین آورده که «شیواتر است و با پندارشناسی پهلوانی و حماسی سازگارتر. از دید هنری نیز، این ریخت نغزتر و زیباتر است؛ زیرا در آن دو بن‌مایه پندارشناختی با هم در آمیخته است: یکی **بر خاک فرو افتادن** و دو دیگر **چشم فرو بستن** که هر دو کنایه‌هایی اند ایما از مردن» (همان ۵۱۴-۵۱۵).

با وجود پشتیبانی قریب به اتفاق نسخه‌ها از **نبیند**، در اینکه **نبیند** صورتی ساده و سراسر است نسبت به ضبط اقدم نسخ است، تردیدی نیست؛ اما در اینکه کزازی با وجود انتخاب صورت دشوارتر، در مورد برداشت خود از دو بیت آخر رویکردی دوپهلوی و متناقض در پیش گرفته یا به تعبیری یکی به میخ و یکی به نعل کوبیده، شکی وجود ندارد. از سویی او بیت پیش از بیت سپسین (و گر نه من و ...) را با بیت آخر معنی کرده و از توضیح او جز موقوف‌المعانی بودن این دو بر نمی‌آید و از دیگر سو، تلویحاً دو بیت آخر را در توالی ساختاری و معنایی ابیات پیشین قرار داده است. در هر حال کزازی مگر را در بیت واپسین در معنای مگر آنکه معنا کرده که قید شرط است.

چنان که از آغاز بیت ۷۵ (و گر همچنانم ...) و بیت ۷۷ بر می‌آید، با شرطی مواجه هستیم. یا گروهی زره مرا به همان گونه (که سیاوش را = همچنانم) دست‌بسته و پالهنک بر گردن نهاده چون گوسپندی به خاک افکند، یا (= و گر نه) «من و گرز و شمشیر تیز - بر انگیزم اندر جهان رستخیز». پس عملاً تکلیف بیت ۷۷ روشن است؛ این بیت در ادامه تسویه و

تخیری است که با بیت ۷۵ آغاز شده است: «یا چنان می شوم یا چنین می کنم». اگر این تعبیر درست باشد، آنگاه این پرسش پیش می آید که در حالی که بیت ۷۵ بییتی است که با قبل از خود ارتباطی ساختاری ندارد، «و» (در «وگر») در آغاز این بیت را چگونه باید توجیه کرد؟ حدس نگارنده این است که کاتبان، همگی، دو بیت ۷۵ و ۷۶ را در توالی ابیات پیش از آنها در نظر آورده اند؛ بدین گونه که «بر آن تشت زرینی که گروهی خون او را ریخت روی چشم خواهم مالید تا درد و خشم من فروکش کند، حتی اگر مرا نیز همچون او (=سیاوش) دست بسته و همچون گوسپند بر خاک افکند». در غیر این صورت آغاز بیت ۷۵ می باید به صورت «اگر» باشد. فعلاً این حدس به دلیل اینکه هیچ نسخه ای آن را تأیید نمی کند، در حدّ یک فرض باقی می ماند. با این حال، وگرنه در بیت ۷۷ کوچکترین تردیدی در اینکه این بیت در توالی ابیات ۷۵ و ۷۶ است، باقی نمی گذارد و نتیجتاً بیت پایانی (نبندد/ بندد ...) بییتی مستقل از ابیات پیش از خود خواهد بود. حتی اگر شرح نخست کزازی را که دو بیت ۷۷ و ۷۸ را یک جا و مرتبط با هم تعبیر می کند، بپذیریم، آنگاه مصرع دوم بیت پایانی، معلق و بی ارتباط با کل سخنان تهمتن و مصرع نخست بیت حاوی آن باقی می ماند.

اگر به همان نیند ساده تر و دارای پشتوانه حدّ اکثری نسخه ها باز گردیم، بیت پایانی استقلال و معنای کامل خود را به دست می آورد و مضاف بر آن، توالی دستوری و منطقی ابیات ۷۵-۷۷ به شکل «(و) گر ... و گر نه» حفظ می شود و دیگر ضرورتی برای تعبیر دو گانه و دوپهلوی ابیات وجود نخواهد داشت: «یا گروهی زره مرا نیز همچون سیاوش می کشد یا من رستخیز در جهان می انگیزم. (در هر حال) چشم من جز گرد رزم نخواهد دید و دیگر جام می را نخواهم مزید». در این خوانش، مگر بیت واپسین، در بیان استثنا، که رایج ترین کاربرد آن و نخستین معنای آن در فرهنگ هاست، خواهد بود (نک لغتنامه دهخدا و فرهنگ سخن). تنها ایراد این خوانش ساده تر بودن صورت نیند است در برابر ضبط اقدم نسخ. آیا می توان توجیهی برای ضبط اقدم نسخ به دست داد؟

اگر به ضبط دشوار اقدم نسخ باز گردیم، می توان برای آن خوانشی ارائه کرد که هم معنای مستقل بیت آخر را فراهم کند و هم معنایی را که با مصرع دوم این بیت سازگارتر باشد، به دست دهد. اگر دوباره به این واژه نظری افکنده شود، دیده می شود که مشخص نیست که نقطه زیرین بخش نخست واژه در زیر کدام حرف از دو حرف نخستین است؛ حرف نخست یا حرف دوم؟ در هر حال یکی از این دو حرف بی نقطه می ماند. اگر این تنها نقطه را از آن دندانۀ دوم در نظر آوریم و حرف نخست را «نون» بدانیم، «نبندد» بدست می آید:

نبندد دو چشمم مگر گرد رزم حرام است بر جان من جام بزم

۷. جالب اینکه بر خلاف کزازی که این واژه را به صورت «بندد» در نظر گرفته، خالقی مطلق و بهفر بی آنکه نسبت به به مسأله نقطه در این واژه اشاره کنند، آن را در نسخه «نبندد» دیده اند.

اگر در ابیات پیشین به سخنان رستم توجه شود، او دو بار دیگر از حرام کردن هر گونه آسایش و راحت بر خود سخن می گوید:

۳۹	به دادار دارنده سوگند خورد	که هرگز تنم بی سلیح نبرد
۴۰	نباشد، نه رخ را بشویم ز خاک	سزد گر نباشم برین سوگ پاک ...
۵۵	کنون من دل و مغز تا زنده‌ام	برین کینه از آتش آگنده‌ام
۵۶	همه جنگ با چشم گریان کنم	جهان چون دل خویش بریان کنم

او سوگند می خورد که هرگز جامه رزم از تن بیرون نکند و رخ از خاک نشوید و از این سوگ پاک نگردد و تا زنده است دل و مغزش از آتش کینه آگنده باشد و با چشم گریان در این کینه بجنگد. در این بیت نیز همین مضمون با بیانی دیگر تکرار شده است: او در اینجا خواب و مستی را بر خود حرام می کند و می گوید که جز گرد و خاکی که از میدان رزم به پا می شود چیزی (= خواب) باعث بسته شدن چشم او نمی شود و هرگز تن به خواب و مستی نخواهد داد. این معنی نسبت به نینید از چند جهت برتری دارد: نخست این است که مفهوم دیرپاب تری نسبت به آن دارد و از این رو دشوارتر است و همین امر، در کنار شباهت نوشتاری، سبب گشتگی آن به نینید شده است. دیگر اینکه منطقی تر است؛ بدین معنی که با مستثنی کردن گرد رزم، گرز و شمشیر و شمشیر و نیزه و بسیاری ابزار جنگ نیز که لوازم جنگ اند، کنار نهاده می شوند و حتی اگر منظور گوینده زیبایی های جهان باشد، باز منطقی به نظر نمی رسد که بگوید «چشم من جز گرد رزم چیزی را نخواهد دید». سدیگر اینکه مبالغه ای قوی تر به دست می دهد؛ بدین صورت که خواب را که لازمه زیستی هر فردی است و بدون آن شخص زنده نخواهد ماند، بر خود حرام کرده است. چهارم اینکه با جام بزم مصرع دوم که حاصل آن مستی است و با خواب در ارتباط است، رابطه منطقی تری ایجاد می کند.

۳. پرستار و گر بر سرش تاج ماه

در داستان رفتن گیو به ترکستان و آوردن کیخسرو و فریگیس به ایران، هنگامی که این سه به کنار جیحون می رسند و از بازخواه درخواست کشتی می کنند، بازخواه از گیو یکی از این چهار را طلب می کند:

نخواهم ز تو - گفت - باز اندکی	ازین چار چیزت بخواهم یکی
زره بخواهم از تو، گر اسپ سیاه	پرستار، اگر بر سرش تاج ماه

(۳۸۳-۳۸۴/۴۴۶/۲: ۱۳۸۶)

خالقی مطلق در بازنگری خود مصرع دوم بیت دوم را به صورت پرستار و گر پور فرخنده ماه تغییر داده است (۱۳۹۳):
۳۸۴/۴۳۸/۱. مُل این مصرع را به صورت پرستار و گرافسر زره ماه ضبط کرده (۱۳۵۳: ۲/۲۶۲) و آن را چنین برگردانده است: «تاج زرینی که این جوان همچون ماه بر سر دارد» (۱۸۷۶: ۴۱۷). این مصرع در تصحیح مسکو (۱۹۶۵: ۳/۲۲۷)،

کرآزی (۱۳۹۰: ۱۴۹/۳)، جیحونی (۱۳۷۹: ۱۵۰۱) به همان صورت پرستار و گر پور فرخنده ماه آمده و بهفر آن را به صورت پرستار و گر تور فرخنده ماه آورده و آن را به صورت «کنیزک را یا [غلام] دلاور ماهروی فرخنده» شرح کرده است (۱۴۰۲: ۲۴۱/۷-۲۴۰).

وضعیت نسخه‌ها بر اساس آنچه خالقی مطلق ضبط کرده چنین است: ف: پرستار اگر بر سر تاج ماه؛ ل: پرستار و گر تور فرخنده ماه؛ س، لن، ق، آ، پ، لن؛ و گر این پرستار افسر ز ماه؛ ق: پرستار با تاج رخشنده شاه؛ لی، آ، ل، ل؛ ل: پرستار و یا پور رخشنده ماه؛ و: پرستار با این غلام چو ماه؛ ب: پرستار گر بر سر سرو ماه؛ س؛ پرستار گر بر سرش تاج ماه. بنداری این ابیات را چنین برگردانده است: «لأعبرکم إلا بواحد من أربع إما أن تعطینی درعک أو هذا الفرس یعنی بهزاد او هذه الجاریا یعنی فریگیس أو الغلام یعنی کیخسرو و أصر علی ذلک.» نسخه سعدلو: وگر این پرستار افسر ز ماه و سن ژوزف: پرستار کو بر سر سرو ماه دارد.

خالقی مطلق در خصوص این مصرع توضیح مفصل داده است و نظر دوستخواه را که پور فرخنده ماه را در اینجا مرجح دانسته و تور را در دست‌نویس لندن گشته پور تشخیص داده، نامحتمل ندانسته؛ اما همچنان ضبط دست‌نویس استانبول مورخ ۹۰۳ را ترجیح داده است. با وجود این، باز بر سر تور فرخنده ماه باز گشته و چنین آورده که «از سوی دیگر تور در ل نیز بکلی بی‌اعتبار نیست، یعنی گیو در برخورد نخستین خود با کیخسرو^۸، و اکنون کشتی‌بان با دیدن کیخسرو، او را یک جوان ترک گرفته‌اند و غلام در متن بنداری نیز می‌تواند ترجمه «ترک (جوان)» باشد» همچنان که کشتی‌بان فریگیس را پرستار نامیده است.^۹ او، در ادامه، تعبیری دیگر را نیز مطرح می‌کند، بدین صورت که منظور از پرستار، کیخسرو باشد و آنکه بر سرش تاجی چون ماه دارد، فریگیس است که در بیت ۳۸۷ افسر ماه نامیده شده است.^{۱۰} او همچنین پیشنهاد دیگری هم مطرح می‌کند که «تاجماه کلمه‌ای مرکب باشد به معنی "نیم تاج، افسر، دیهیم"». ولی از سوی دیگر در بیت ۱۷۲ آمده است که فریگیس پیش از حرکت توگک بر سر گذاشت^{۱۱}. با اینحال به گمان نگارنده افسر ماه در بیت ۳۸۷ که به فریگیس برمیگردد، غیرمستقیم می‌تواند تأییدی بر این باشد که بر سرش تاج ماه در بیت ۳۸۴ نیز به فریگیس برمیگردد و در عین حال تأییدی است بر درستی متن ما. ولی این تعبیر با ترجمه بنداری سازگار نیست، چون جاریه را در متن او، باید ترجمه پرستار گرفت و او احتمالاً در دست‌نویس خود نویسی برابر یا نزدیک به نویسی ل داشته بوده است» (۱۳۹۱: ۷۵۷-۷۵۸). با همه این توضیحات، او در نهایت «یا پرستار که فریگیس باشد و یا آنکه تاج بر سر او ماه است یا ماه رخسار او تاج اوست» را

۸. یکی چشمه‌یی دید (گیو) تابان ز دور / یکی سروبالا دل آرام پور (ل: دل انجام تور) (۱۳۸۶: ۵۵/۴۲۳)

۹. در ادامه مطلب، این بیت و پس و پیش آن آمده است.

۱۰. فریگیس ترگی به سر برنهاد / برفتند هر سه بکردار باد (همان: ۱۷۲/۴۳۰)

برای مصرع پذیرفته است. به رغم اینکه او در تصحیح مجدد خود از این خوانش عدول کرده و همان «پور فرخنده‌ماه» را در متن نشانده، این توضیحات در ادامه روند بحث به کار می‌آید.

گام نخست در تعیین خوانش اصح این مصرع باید این باشد که ابتدا معلوم شود که «پرستار» کیست و بخش دوم مصرع ارجاع به که دارد. نخستین شاهد در اینجا ادامه همین ابیات است:

۳۸۵ بدو گفت گیو: ای گسسته‌خرد	سخن زان نشان گوی کاندر خورد
۳۸۶ به هر باژ اگر شاه شهری بُدی	ترا از جهان نیز بهری بُدی
۳۸۷ و گر مادر شاه خواهی همی	به باژ افسر ماه خواهی همی
۳۸۸ سدیگر چو شیرنگ بهزاد را	که کوتاه دارد به تگ باد را
۳۸۹ چهارم که جُستی به کشتی زره	که آن را ندانی گره تا گره

کشتی بان موارد درخواستی خود را از کم‌اهمیت‌تر می‌آغازد و به مهم‌ترین ختم می‌کند: زره، اسب، پرستار (فریگیس)، کیخسرو؛ و در برابر، گیو از مهم‌ترین می‌آغازد و به نازل‌ترین ختم می‌کند: شاه، فریگیس، اسب، زره (هر کدام در یک بیت از ۳۸۶ تا ۳۸۹)^{۱۱}. در ترجمه بنداری هم دقیقاً همین ترتیب رعایت شده است. از این رو، تردید در مورد اینکه شاید منظور از پرستار، کیخسرو باشد، آن گونه که خالقی مطرح کرده، روا نیست.

این نکته نیز که فریگیس در بیت ۳۸۷ / افسر ماه خوانده شده، نباید گمراه‌کننده باشد و ذهن را بدان سو برد که بخش آخر بیت ۳۸۴ اشاره به فریگیس دارد. این تعبیر در شاهنامه فراوان استفاده شده و الزاماً وابسته به جایگاه خاصی نیست. ترگ بر سر نهادن فریگیس در بیت ۱۷۲ بنا به دلایلی، افاده این نمی‌کند که بخش پایانی بیت ۳۸۴ به او باز گردد. نخست اینکه ترگ با تاج و افسر یکی نیست و این امکان وجود ندارد که فردوسی این دو را با هم خلط کرده باشد:

چه افسر نهی بر سرت بر چه ترگ
برو بگذرد پر و پیکان مرگ

(۱۳۸۶: ۱۵۱/۷: ۸۱۴)

دیگر اینکه اگر فریگیس ترگ بر سر داشته است، بدین معنا نیست که کیخسرو پرهنه‌سر بوده باشد و چه بسا بی افسر بودن برای او که شاه ایران خواهد بود، دور از ذهن باشد. او حتی زمانی که هنوز گیو او را نیافته، در آن مرغزار در کنار چشمه تابان دسته‌ای «بوی و رنگ» به مانند تاجی از بیجاده بر سر دارد:

یکی جام پر می گرفته به چنگ
به سر بر زده دسته‌یی بوی و رنگ ...
تو گفتی که با طوق بر تخت عاج
نشسته‌ست و بر سر ز بیجاده تاج

(همان: ۵۶/۴۲۳ و ۵۸)

۱۱. مورد آخر (= زره) را در دو بیت بعدتر بیشتر توصیف می‌کند.

اگر، همچنان که همگان در نهایت پذیرفته‌اند، بپذیریم که بخش پایانی بیت ۳۸۳ اشاره به کیخسرو دارد، باید دید که محتمل‌ترین صورتی که فردوسی ممکن است برای او از زبان کشتی‌بان به کار برده باشد، ضبط کدام دست‌نویس و به چه معناست.

تور منطقاً نمی‌تواند درست باشد؛ از این روی که مگر کشتی‌بان، خود، به جز تور است؟ امکان اینکه بازخواه تورانی کیخسرو را تور نامیده باشد، از حدّ صفر تجاوز نمی‌کند. برای پور فرخنده/رخشنده ماه دو احتمال وجود دارد. نخست اینکه آن را اضافه‌تخصیصی بدانیم که برای آن، دو احتمال ایجاد می‌شود: یا باید تصور کرد که کشتی‌بان که فریگیس را پرستار خوانده، این بار او را به ماه فرخنده/رخشنده تشبیه کرده باشد و این، هم از تناقضی که در پرستار در برابر فرخنده/رخشنده ماه و هم از جهت اینکه از کجا او تشخیص داده که آن پسر، فرزند فریگیس است، غیرممکن است. یا اینکه باید این‌گونه پنداشت که کشتی‌بان کیخسرو را به «پسر ماه (قمر) فرخنده/رخشنده» تشبیه کرده باشد که این تعبیر نیز در این بافت، نه منطقی است و نه در شاهنامه نمونه‌ای دارد. احتمال دیگر این است که آن را اضافه‌تشبیهی بپنداریم: «پسری که همچون ماه فرخنده/رخشنده است» و یا «پسری که همچون ماه فرخنده/رخشنده است». احتمالاً این برداشت چندان بیراه و دور از ذهن نباشد و معنایی سراسر است و بی‌گرفت‌و‌گیر را برساند؛ اما این خوانش در کنار ابهاماتی که دارد، یک ایراد بزرگ نیز دارد و آن این است که در برابر صورت‌هایی که در آنها «تاج» (ف، ق) و «افسر» (س، ل، ق، پ، ل، آ، سعدلو) و یا صورتهای حاوی «سرو» (ب، سن ژوزف) دارند، شکلی به مراتب ساده‌تر دارد و احتمال اینکه این صورت ساده به دست کاتبان به آن صورتهای دشوار بدل شده باشد، بسیار اندک است و علاوه بر این، با احتساب تور نسخه لندن و غلام‌چو ماه نسخه واتیکان، شش نسخه (لی، آ، ل، ل، ل) در برابر ده نسخه، به لحاظ شمار هم دست پایین را دارند^{۱۲}. بر این اساس، با وجود اقبال عموم مصححان از آن، این صورت ساده‌شده «پور/تور فرخنده/رخشنده ماه» نمی‌تواند چندان اعتباری داشته باشد و باید در میان صورتهای دیگر به دنبال صورت دشوار اصیل بود. بر سر سرو ماه دو نسخه برلین و سن ژوزف نیز معنایی مناسب ندارد. ماه بر فراز سرو که در شاهنامه با عبارت‌پردازی‌های کلیشه‌ای و عموماً تکراری نمونه‌های فراوان دارد^{۱۳}، از آنجا که در چنین بافتی و با چنین ساختاری (پرستار و گر بر سر سرو ماه) نمی‌تواند به شخص ارجاع دهد، عملاً باید به کناری نهاده شود و آنچه می‌ماند همان صورتهای حاوی تاج و افسر هستند. ضبط مورد اجماع اکثر نسخ (و گر این پرستار افسر ز ماه) هم از آنجا که عملاً چهار چیزی را که کشتی‌بان درخواست کرده، به سه چیز تقلیل داده، اعتباری ندارد. ضبط نسخه ق (پرستار با تاج رخشنده شاه) حتی اگر «ب» را تصحیفی از «یا» بدانیم، از آنجا که کیخسرو را به تاج او تقلیل

۱۲. اگر نسخه‌های بادلیان ۳۶۹، ۳۲۵، پاریس ۴۹۴ را که «پور رخشنده ماه» را دارند و بادلیان ۳۴۴ و ۷۱۶ که به ترتیب «تاج شاه» و «افسر بماه» دارند را نیز به شمار آوریم این برتری شمار همچنان پایدار می‌ماند.

۱۳. نشست از بر تخت پیروزه شاه/چو سرو سهی بر سرش گرد ماه (۱۳۸۶: ۱/۱۳۰/۶۵۱) و نمونه‌های بسیار دیگر.

داده و نیز کاربرد صفت رخشنده برای شاه، باز فاقد اعتبار می‌گردد. در نهایت آنچه باقی می‌ماند همان است که در نسخهٔ س^۲ آمده و اقدم نسخ هم آن را تا حدی (با افزودن ش پس از «سر») پشتیبانی می‌کند. این صورت را نه بدان گونه که خالقی مطلق برداشت کرده (آنکه تاج بر سر او ماه است یا ماه رخسار او تاج اوست)، بلکه به صورت «ماهی (= زیبا پسری) (و یا شاید «شاهی») که تاج بر سر دارد» می‌توان تعبیر کرد، که صورت دیگر آن «تاج بر سر»^{۱۴} است. به کار بردن تشبیه به ماه و استعارهٔ آن برای زنان در شاهنامه عمومیّت دارد، اما برای در خصوص جنس ذکور نیز بی‌نمونه نیست:

همی تافت زان تخت خسرو چو ماه ز یاقوت رخشان به سر بر کلاه

(۵۴۵/۴۵۹/۲: ۱۳۸۶)

همی گفتش ای ماه تابان (=زریب) من چراغ دل و دیده و جان من

(همان: ۶۸۱/۱۳۹/۵)

چنین مواردی که می‌توان باز هم به آنها افزود، حاکی از این‌اند که در بیت مورد بحث نیز مانعی برای اینکه مراد از ماه را کیخسرو بدانیم، وجود ندارد. در این برداشت عبارت بر سرش تاج در وصف ماه به کار رفته است به معنای «تاج بر سرش است، آنکه تاج بر سر دارد». چنین کاربردی از چنین عبارت‌هایی در شاهنامه و آثار دیگران نمونه‌هایی دارد که شاید در شاهنامه بارزترین نمونه‌های همان عبارت‌های تکراری مصدر به «چو سرو سهی بر سرش ...» هستند:

بر آمد سیه چشم گل‌رخ به بام چو سرو سهی بر سرش ماه تام

(۵۰۷/۱۹۸/۱: ۱۳۸۶)

یکی دختری داشت دهقان چو ماه ز مشک سیه بر سرش بر کلاه

(همان ۱۵۱/۶۴/۷)

بمنظر بهتر از مخبر به مخبر بهتر از منظر ز کیوان در برش جوشن ز گردون بر سرش مغفر

(قطران ۱۳۶۲: ۱۷۴)

۴. ناز و دو فعل ماضی شرطی

در ماجرای گریختن لَهَاک و فرشیدورد، برادران پیران و هومان، پس از جنگ دوازده‌رخ، گسته‌م از پی آنها می‌شتابند و آنها را در بیشه‌ای می‌یابد و در نبردی سخت که باعث زخم‌های کاری بر او می‌شود، از پای در می‌آورد. بیژن که از رفتن او آگاه شده، به رغم مخالفت‌های گودرز و گیو، از پس گسته‌م رفته و تن نیمه‌جان او را به سپاه ایران باز می‌گرداند. پس از مداوای بسیار و به کارگیری مهرهٔ شفابخش توسط کیخسرو، در نهایت گسته‌م جانی دوباره می‌یابد. کیخسرو چون از بهبود حال او آگاه می‌شود، سخن به ستایش بیژن می‌گشاید که:

۱۴. وز آن روی تاج بر سر تزاو / که بودیش با شیر درنده تاو (همان: ۶۷۹/۶۹/۳).

به گسّتهم گفتا که تیماردار
چو بیژن ندیدم کس از روزگار
گر او رنج بر ناز نگزیندی*
ستایش برین گونه کی بیندی*

(۱۳۸۶: ۱۶۵/۴؛ ۲۵۱۷/۱۸-۳۹۳؛ ۷۹۰/۱: ۲۵۱۰-۱۱)

ضبط نسخه‌ها از کلمات قافیه بیت دوم چنین است: *س، ل، آ، س^۲ (نیز لن، لی، پ، لن، آ، ب): بر مهر نگزیندی؛ (ل^۳: بر مهر نگزیده؛ و: مهر بر رنج نگزیندی)؛ ل: کزو رنج بر مهر بگزیده‌یی؛ ق: گر او رنج بر مهر نگزیدی (ل^۱)؛ (ق^۲: گرو رنج و مهر تنش بیندی)؛ متن = ف. ** ل (نیز ل^۳): نشنیده‌یی؛ ق: نشنیدی؛ (ق^۲: چون چندی)؛ متن = ف، س، ل، آ، س^۲.

ضبط مُل از بیت چنین است: گرو رنج بر مهر نگزیندی/ ستایش بدین گونه کی بیندی (۱۳۵۳: ۳/۳۱۴/۲۴۴۸). ترجمه مُل، همچون موارد بسیار دیگر، نشان می‌دهد که اِتکاء صرف به متن مصحح او نمی‌تواند پژوهشگر را به برداشت او از متن راهنما باشد و برای وقوف از برداشتش از متن، حتماً نیازمند مراجعه به ترجمه او نیز هستیم. او این دو بیت را چنین ترجمه کرده است: «کیخسرو به گسّتهم گفت که همیشه بیژن را تیمار دارد، زیرا در این روزگار کسی را همانند او ندیده است. اگر او به خاطر مهر و دوستی این همه رنج را تحمل نمی‌کرد، چه کسی می‌توانست خدا را برای نجات تو ستایش کند؟» (۱۸۷۶: ج ۳: ۵۰۲). به فرض هم که تصحیح درست باشد، این ترجمه چه ارتباطی به متن دارد؟ این است که تا به حال هر چه بی مراجعه به ترجمه، به تصحیح مُل ارجاع داده شده، باید به صحت آن تردید کرد.

در تصحیح مسکو این بیت چنین است: کزو رنج بر مهر بگزیده‌ای/ ستایش بدین گونه شنیده‌ای (۱۹۶۷: ۵/۲۳۴/۲۵۱۵). کزازی هم دقیقاً بیت را همانند ضبط مُل آورده و نگزیندی و بیندی را چنین توصیف کرده است: «ساختهای کهن فعلند در شرط» (ج ۵: ۷۴۰). جیحونی، هم در تصحیح کامل (۱۳۸۰ ک ۲/۸۷۶/۲۲۷۵) و هم در گزیده شاهنامه (۱۳۸۴: ۵۳۵/۹۲۱) بیت را چنین آورده است: گرو رنج بر مهر نگزیدی‌ای/ ستایش بدین گونه نشنیدی‌ای.

جالب این است که نه خالقی مطلق و نه کزازی هیچ یک در مورد معنای بیت توضیحی نداده‌اند و خالقی در واژه‌نامه جلد دهم که این بیت مربوط به آن است، واژه ناز را ثبت نکرده است. او در واژه‌نامه جلد نهم برای آن، دو معنا ارائه کرده است: ۱- آسایش و خوشی و نعمت ۲- عشو و طنّازی، شادابی و دلربایی (۱۳۹۱: ج ۹: ۹۱۴) و از اینجا می‌توان حدس زد که احتمالاً در بیت مورد بحث نیز معنای نخست را برداشت کرده است و البته جز این معنا هم در اینجا نمی‌تواند باشد. با توجه به ازجان‌گذشتگی بیژن در بازگرداندن گسّتهم، سخن کیخسرو جز اشاره به این نیست که او رنج و سختی را بر ناز و راحت و آسایش ترجیح داده است. از این رو در اینجا مهر که انتخاب جیحونی است وجهی ندارد و باید کنار نهاده شود. اما در مورد افعال بیت حق به دست جیحونی است. جلالیان در مورد افعال ماضی تمنّایی - شرطی کمیاب در شاهنامه، در بیتی از داستان زادن زال و برخی شواهد دیگر بیرون از شاهنامه، پایانه «ی‌یی» یا «ی‌ای» را گونه‌ای خاص در صرف سوم

شخص مفرد این افعال دانسته است (۱۳۹۱: ۹۱-۹۳؛ نیز نک احمدی گیوی ۲۹۹: ۱۳۸۰). می‌توان این بیت را نیز نمونه‌ای دیگر از این ساخت در شاهنامه دانست. در این بیت نیز جمله شامل دو فراکرد شرط و جواب آن در زمان ماضی است و فاعل آن دو نیز سوم شخص مفرد (بیژن) است: «اگر بیژن رنج را بر ناز بر نمی‌گزید، کی این گونه مورد ستایش قرار می‌گرفت؟» منظور از این ستایش همان است که در بیت پیش از این بیت آمده است: «از (مردمان) روزگار کسی را تیماردار و غمخوار همچون بیژن ندیده‌ام». با این توضیحات آنچه در تصحیح مُل و خالقی مطلق آمده، به دلیل اینکه زمان افعال مضارع است، فاقد اعتبار است و صورت صحیح بیت باید تلفیقی از تصحیح خالقی و جیحونی باشد:

گر او رنج بر ناز نگزیدی‌ای ستایش بر این گونه کی دیدی‌ای

حالی از لطف نیست به بیٹی دیگر از شاهنامه که حاوی واژه ناز است و خالقی و کزازی آن را از بیت خارج کرده‌اند، اشاره‌ای شود. رودابه به کنیزکان خویش وعده می‌دهد که اگر آنچه را در مورد رساندن او به معشوق گفتند کاربند شوند:

که این گفته را گرشوی کاربند درخت برومند کاری بلند
که هر روز یاقوت بار آورد برش تازنان در کنار آورد

(۱۳۸۶: ۱۹۰/۱-۳۸۸-۳۸۷؛ ۱۳۹۳: ۱۱۰/۱-۳۹۲-۳۹۳)

خالقی بیت دوم را چنین شرح کرده است که: «درختی که هر روز بار خواهد داد و بار خود را به زودی در دامن شما خواهد انداخت (۱۳۹۱ ج ۲: ۲۲۵). کزازی تازنان را تازریان خوانده و چنین آورده است که: «نکته‌ای باریک و شایسته درنگ در بیت ۲۵۳۱، سخنی است که از تازریان رفته است؛ رودابه می‌گوید که اگر پیوند در میانه او و زال سامان و سرانجام بگیرد بهره و سودهای فراوان خواهد داشت و یکی از آنها همبستگی و پیوند در میانه ایرانیان و تازریان خواهد بود...» (ج ۱: ۷۱۸). این دو خوانش و برداشت در برابر ضبط جیحونی که بر اساس تنها نسخه لن^۲ و تصحیف در نظر گرفتن سایر نسخ‌ها، در متن نازتان را نشانده (ج ۰: ۲۰۱) رنگ می‌بازند. «درختی برومند خواهید کاشت که هر روز بار یاقوت می‌هد و شما را برخوردار از نعمت و راحت و آسایش خواهد کرد». نگارنده این بیت را نیز مؤید نظر جیحونی می‌داند:

بدو گفت کاکنون ز رنج دراز ترا بر دهد بخت آرام و ناز

(۱۳۸۶: ۱۰۰/۴۲۵/۲)

نتیجه:

با توجه به توضیحاتی که در ذیل هر یک از موارد چهارگانه فوق آمد، در نهایت، برای مورد نخست، خوانش ذیل پیشنهاد شد:

نیاز نیا یادگار پدر نیا پروریده مر او را به بر

برای مورد دوم، خوانش دشوارتر، اما سازگارتر با متن بدین گونه ارائه شد:

نبندد دو چشمم مگر گرد رزم حرام است بر جان من جام بزم

این صورت هم ارتباط معنایی دو مصرع بیت را به درستی بیان می کند و هم ضبط دشوارتری است و هم از ملاحظت و اغراق بیشتری برخوردار است.

در خصوص سومین مورد، همان خوانش مبتنی بر ضبط دشوار نخست خالق مطلق برگزیده شد، اما با برداشتی متفاوت از برداشت او:

زره خواهم از تو، گر اسپ سیاه پرستار، اگر بر سرش تاج ماه

«پرستار و یا ماهی که تاج بر سر دارد.»

صورت پیشنهادی برای مورد آخر تلفیقی از خوانش خالق مطلق و جیحونی است:

گر او رنج بر ناز نگزیدی ای ستایش بر این گونه کی دیدی ای؟

این خوانش هم حاوی صورت دشوارتر ناز به جای مهر است و هم صورت صرفی صحیح افعال را، آن گونه که از زبان فردوسی انتظار داریم، در بر دارد.

منابع:

- احمدی گیوی، حسن. (۱۳۸۰). دستور تاریخی فعل، ۲ جلد، تهران: نشر قطره.
- انوری، حسن. (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ سخن. تهران: سخن.
- بهر، مهری. (۱۳۹۹). شاهنامه فردوسی، تصحیح انتقادی و شرح یکایک ابیات. دفتر پنجم. تهران: نشر نو.
- جلالیان چالشتی، محمدحسن. (۱۴۰۰). «افعال ماضی تمنایی - شرطی کمیاب در شاهنامه». زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی. ج. ۲۹. ش. ۹۱. صص. ۸۳-۱۰۰.
- خالقی مطلق، جلال. (۱۳۹۰). شاهنامه از دست نویس تا متن. تهران: میراث مکتوب.
- خالقی مطلق، جلال. (۱۳۹۱). یادداشت های شاهنامه. ۳ جلد. تهران: دایره المعارف بزرگ اسلامی.
- دست نویس شاهنامه فردوسی کتابخانه بادلیان به شماره 325 Elliot.
- دست نویس شاهنامه فردوسی کتابخانه بادلیان به شماره MS Ouseley 344.
- دست نویس شاهنامه فردوسی کتابخانه بادلیان به شماره MS Ouseley 369.
- دست نویس شاهنامه فردوسی کتابخانه بادلیان به شماره Or. 716.
- دست نویس شاهنامه فردوسی کتابخانه پاریس به شماره Suppl. Pers. 494.
- دست نویس شاهنامه فردوسی از روی نسخه کتابت اواخر سده هفتم و اوایل سده هشتم هجری قمری (کتابخانه شرقی، وابسته به دانشگاه سن ژوزف بیروت، شماره NC.43) به کوشش ایرج افشار، محمود امیدسالار و نادر مطلبی کاشانی.
- دست نویس شاهنامه فردوسی همراه با خمسه نظامی مربوط به سده ۸ هجری قمری (معروف به شاهنامه سعدلو)، چاپ عکسی از روی نسخه متعلق به مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، با مقدمه فتح الله مجتبیایی.

دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). *لغتنامه دهخدا*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران - مؤسسه لغتنامه دهخدا.
فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۵۳). *شاهنامه*، تصحیح ژول مول، هفت جلد، چاپ اول، تهران: شرکت سهامی کتابهای جیبی.
فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۰). *شاهنامه*. تصحیح مصطفی جیحونی. ۵ جلد (۴-۰). تهران: گروه انتشارات شاهنامه پژوهی.
فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۰). *شاهنامه فردوسی*. تحریر عربی از فتح بن علی بنداری اصفهانی. ترجمه عبدالمحمد آیتی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۴). *گزیده شاهنامه*. تصحیح و گزینش مصطفی جیحونی تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۶). *شاهنامه*. تصحیح جلال خالقی مطلق. هشت جلد. تهران: دایره المعارف بزرگ اسلامی.

فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۹۳). *شاهنامه*. تصحیح جلال خالقی مطلق. ۲ جلد. تهران: سخن.

فردوسی، ابوالقاسم. (۱۹۳۵ هـ - ۱۹۳۲ م). *الشاهنامه*. ترجمه ابوالفتح بن علی بنداری. تصحیح عبدالوهاب عزام. قاهره: مطبعه دار الکتب المصریة).

فردوسی، ابوالقاسم. (۱۹۶۰ - ۱۹۷۱). *شاهنامه*. متن انتقادی. تحت نظر عبدالحسین نوشین، هفت جلد. مسکو: اداره دانش، شعبه ادبیات خاور.

قطران تبریزی. (۱۳۶۲). *دیوان حکیم قطران تبریزی*، از روی نسخه محمد نجوانی، تهران: انتشارات ققنوس.

کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۹۰). *نامه باستان*. ویرایش و گزارش شاهنامه فردوسی. ۹ جلد. تهران: سمت.

Mohl, Jules. (1876-1877). *Le Livre des Rois*. Vol. 1-7. Paris: Imprimerie Nationale.

Wolff, Fritz. (1965). *Glossar zu Ferdosis Schahname*. Berlin: Georg Olms Verlagsbuchhandlung Hildesheim.

References:

- Ahmadi Givi, Hasan. (2001). *Dastur-e Tarikhiye Fe'l (Historical Grammar of the Verb)*. 2. vols. Tehran: Qatre. [In Persian].
- Anvari, Hasan. (2002) *Farhang-e Bozorg-e Sokhan (The Great Dictionary of Sokhan)*. Tehran: Sokhan. [In Persian].
- Behfar, Mehri. (2015). *Shahnāme-ye Ferdowsi, Tashih-e Enteghādi va Sharh-e Yekāyek-e Abyāt (Ferdowsis Shahnameh, Edition and Explanation of all the Poems)*. 2nd ed. Tehran: Now & Āsim. [In Persian].
- Dehkhodā, Ali Akbar. (1998). *Dehkhodā Dictionary (Dehkhod's Dictionary)*, Tehran: Tehran University Publications - Dehkhodā Dictionary Institute. [In Persian].
- Ferdowsi, Abolqâsem. (1932-1935). *Al-Shahnameh*, translated by Abolfath ibn Ali Bondâri Esfahâni, corrected by Abdolvahhâb Ezâm, Cairo: Dar Al-Kutub Al-Misriyya Press [in Arabic].
- Ferdowsi, Abolqâsem. (1960-1971). *Shahnameh: Critical Text*, supervised by Abdolhossein Noshin, 7 volumes, Moscow: Department of Knowledge, Oriental Literature Branch. [In Persian].
- Ferdowsi, Abolqâsem. (1974). *Shahnameh*, corrected by Jules Mohl, 7 volumes, First Edition, Tehran: Ketâbhāye Jibi Co. [In Persian].
- Ferdowsi, Abolqâsem. (2001). *Shahnameh Ferdowsi: Arabic transcription* by Fath ibn Ali Bondâri Esfahani, translated by Abdolmohammad Âyati, Tehran: Association of Iranian Cultural Figures and Monuments. [In Persian].
- Ferdowsi, Abolqâsem. (2001). *Shahnameh*, corrected by Mostafâ Jeyhuni, 5 volumes (0-4), Tehran: Shahnameh-Pezhuhi Publishing Group. [In Persian].

- Ferdowsi, Abolqâsem. (2005). *Selected Shahnameh*, corrected and selected by Mostafâ Jeyhuni, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Publishing Organization. [In Persian].
- Ferdowsi, Abolqâsem. (2007). *Shahnameh*, corrected by Jalal Khâleghi Motlagh, 8 volumes, Tehran: Da'eratolma'âref-e Bozorg-e Eslâmi. [In Persian].
- Ferdowsi, Abolqâsem. (2014). *Shahnameh*, corrected by Jalâl Khâleghi Motlagh, 2 volumes, Tehran: Sokhan Publishing. [In Persian].
- Jalâliyân Châleshtari, Mohammad-Hassan. (2021). "Af'âl-e Mâziy-e Tamannâyi-Sharti-e Kamyâb dar Shahnameh" (Rare Optative-irrealis Verbs in Shahnameh), *Persian Language and Literature*, University of Khârâzmi, Vol. 29, No. 91, pp. 83-100. [In Persian].
- Kazzâzi, Mir-Jalâleddin. (2011). *Nâme-ye Bâstân*: Edition and Explanation of Shahnameh Ferdowsi, 9 volumes, Tehran: Samt. [In Persian].
- Khâleghi Motlagh, Jalâl. (1389). *Yâddâsht-hâye Shâbnâme (Shahnameh Notes)*. 3 vols. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopaedia. [In Persian].
- Khâleghi Motlagh, Jalâl. (2011). *Shahnameh: Az Dastnevis ta Matn (Shahnameh from Manuscript to Text)*, Tehran: Mirâs-e Maktub. [In Persian].
- Manuscript of Shahnameh Ferdowsi copied from manuscripts written in the late 7th and early 8th Hijri century (Oriental Library affiliated with Saint Joseph University of Beirut, No. NC.43) compiled by Iraj Afshâr, Mahmoud Omid-Sâlâr, and Nâder Motallebi Kâshâni. [In Persian].
- Manuscript of Shahnameh Ferdowsi with Khamseye Nezâmi from the 8th Hijri century (known as Shahnameh-e Sa'dlu), photographic reproduction of the manuscript belonging to the Center for Islamic Encyclopedia, with an introduction by Fathollâh Mojtabâyi. [In Persian].
- Manuscript of Shahnameh Ferdowsi, Bibliothèque Nationale, No. Suppl. Pers. 494. [In Persian].
- Manuscript of Shahnameh Ferdowsi, Bodleian Library, No. Elliot 325. [In Persian].
- Manuscript of Shahnameh Ferdowsi, Bodleian Library, No. MS Ouseley 344. [In Persian].
- Manuscript of Shahnameh Ferdowsi, Bodleian Library, No. MS Ouseley 369. [In Persian].
- Manuscript of Shahnameh Ferdowsi, Bodleian Library, No. Or. 716. [In Persian].
- Mohl, Jules. (1876-1877). *Le Livre des Rois*. Vol. 1-7. Paris: Imprimerie Nationale. [In French].
- Wolff, Fritz. (1965). *Glossar zu Firdosis Schahname*. Berlin: Georg Olms Verlagsbuchhandlung Hildesheim. [In German].